

www.agnonhouse.org.il/research

מ"עיר המתים" ל"עיר ומלואה" לעגנון יוסף סאקס

המורכבת, שהיא כידוע אחד מסימני ההיכר המובהקים של עגנון, שכתבתו העברית הינה מארג עשיר וסבוך של רמזים לספרות הרבנית והשתעשעות בשפתה. אינטרטקסטואליות זו, שלאחר מכן הייתה קרובה מאד להיות היא עצמה מושא הכתיבה העגנונית, טרם באה אל העולם ביצירותיו המוקדמות. יד האמן הבוטחת הניכרת כבר ביצירה "עגונות", סיפור שיצא לאור רק שנה ומחצה לאחר "עיר המתים", עם בואו של עגנון ליפו, כה מפליאה לעשות ביחס לסיפורים שכתב זמן קצר קודם לכן בגליציה, עד כי רבה התמיהה: מה, מלבד אווירא דארץ ישראל, אשר כמאמר הפתגם מחפֵים, הביא להבשלה כה מהירה של האמן כאיש צעיר?

"עיר המתים" מלמד כי עוד בהיותו נער בן 19 ראה עגנון עצמו ככותב קורות העתים של העיר בוטשאטש. הידיעה שעיר מולדתו עומדת על סף מפולת רוחנית וגשמית כאחד, והדחף לתעד אותה, נובעים ללא ספק מחוויות ילדותו של עגנון. ואכן, אף שקול המספר בכתבתו הבשיל והשתנה עם חלוף השנים, הייתה הכתיבה על עירו בראש מעייניו של עגנון מיום שהחל לכתוב. בשנת 1956, כאשר דעך שטף היצירות שפרסם, שאלו ברוך קורצווייל היכן הוא משקיע את כוחותיו כעת. תשובתו של עגנון הייתה אחת: "בונה אני עיר, את בוטשאטש".

ברי כי היה על עגנון "להניח את ארצו ואת מולדתו ואת עירו כדי לעלות לארץ ישראל, לבנות אותה מחורבנה ולהבנות ממנה", כדי שיוכל להתבונן שוב בעירו בוטשאטש ולהקימה מחדש בין דפי ספריו, וזו הפעם כ"עיר ומלואה" תחת "עיר המתים".

יצירותיו של ש"י טשאטשקיס, לימים עגנון, שנכתבו בידיש ובעברית עוד לפני עלייתו לארץ ב-1908, נשכחו לרוב מלב. אולם כבר ביצירות מוקדמות אלה נחשפים יסודות היקום הספרותי שעגנון עתיד היה לברוא בשנות יצירתו הארוכות: נעוריו בעיר הולדתו בוטשאטש, אותם שכתב שוב ושוב בששים שנות כתיבתו.

בולט ביניהן הסיפור הקצר "עיר המתים", שהתפרסם ב-1907 בעיתון העברי "העת" שיצא לאור בלבוב, ומופיע כאן לראשונה כעבור 111 שנים. עגנון הצעיר שימש אז כעוזרו של עורך העיתון גרשום באדר, וחתם על הסיפור בשם העט "אחד מן העיר" (אולי ביקש לרמוז לשמו של אחד העם).

חשיבותו של סיפור זה, השוזר מעשייה אחר מעשייה מתולדות בוטשאטש, טמונה בריבוי התמוות וקווי העלילה המופיעים בו כמיניאטורות, אלמנטים שעגנון עיבד וליטש ללא הרף במשך הקריירה הארוכה שלו.

חובבי עגנון ימצאו ב"עיר המתים" רמזים מטרימים לכל שאר סיפורי בוטשאטש, החל בסיפורים הקצרים של הכרך "אלו ואלו", עבור ברומנים "סיפור פשוט" ו"אורח נטה ללון" ועד יצירת המופת "עיר ומלואה", שראתה אור שלוש שנים לאחר מות הסופר. אחדים ממרכיבי הסיפורים הללו הגיעו אל עגנון מבין דפי ההיסטוריה האמיתית של העיר, אחרים מפולקלור המקומי שנהגו לספר בה, אולם רבים מהם, כפי הנראה, היו יצירי דמיונו של עגנון.

עם זאת, קיים הבדל בולט אחד בין יצירה זו ובין יצירותיו המאוחרות יותר של עגנון: הסיפור "עיר המתים" מתאפיין בהעדרה הכמעט-מוחלט של האינטרטקסטואליות

הכותב, מנהל אגף המחקר בבית עגנון, מודה למר רפי יזר מרכזיון עגנון בספרייה הלאומית על עזרתו.

עיר המתים "אחד מן העיר"

בוטשאטש אשר בגליציה היא "עיר המתים" לכל פרטיה לא רק משום שבכל מקום שחופרים, שם מוצאים שלדי בני אדם, גופות מתים, וכבר נשאלה שאלת-תשובה¹ בקהל הרשכבהגיי"ם, אם מותר לו לכהן לדור בבוטשאטש ולהתהלך בחוצותיה, – כי "עיר המתים" היא מפני חסר החיים שבה. ואם חפצים אתם לדעת עד כמה בני בוטשאטש מחבבים את המיתה, עליכם לשמוע את האגדה, הסובבת בעיר על אדות הקבר הראשון, אשר בשדה-הקברות לבני ישראל: כי עבר אדם חשוב דרך העיר בוטשאטש, וירא בני אדם חופרים, ועל שאלתו מה המה עושים, ענו אותו, כי חופרים הם קברים בשביל יהודי המקום. ויתקנא אותו האיש באשרם של אותם היהודים, אשר יזכו לנוח באותם הקברים, וישתוקק לנוח גם באותו מקום – ומיד מת, ויקברוהו בשדה-הקברות ויעמידו על קברו מצבה גדולה. ויחרתו את שמו "אורח חיים", לאמר: עובר-אורח ששמו היה חיים,² ודרך פה הלך לאור באור חיי עולם. ומצבתו היא הראשונה בשדה-קברות היהודים בק"ק בוטשאטש.

כך מתגעגעים היהודים בבוטשאטש על המות, עד שחזרו אחרי אגדה כי עובר-אורח ביקש למות. ולא עוד אלא תיכף כשהתאזרחו איזה יהודים, מיד חפרו קברים בעבורם. ומי יודע עד כמה שנים שכב אותו עובר-אורח גלמוד, בלי רעים, וכמה ממון השקיעה הקהלה היהודית לשלם שכר "שומר", לבל ישכב לבדו, כי מי יודע, אם מתו היהודים בדרך הטבע, אם לא השליך אותם "הפריץ" אל המים,³ כשם שהיה עושה הרבה פעמים, כי כשנסעה עגלה מלאה יהודים דרך העיר, צוה להשליכם אל "הסטריפא". לפיכך אין אנו יודעים, מתי התכוננה קהלה עברית בבוטשאטש. אמנם ישנן שמה מצבות אחדות עתיקות, שקועות באדמה, אבל אי אפשר לקרא אותן ולעמוד על תוכן, לא מפני שהאותיות בולטות, והקריאה קשה לזכרון,⁴ אלא מפני שהאותיות מחוקות ואינן נראות לעין.

אך מצבה אחת נשארה, שאפשר לקראה ופרט השנה היא שנת צ"א. אבל אין אנו יודעים ברור, אם הת' שיכת למלת "שנת" או לצ"א⁵. הידענים שביושבי קרת רוצים דוקא להחליט, כי "צא" עומדת לבדה והת' אינה מצטרפת לה, כדי להראות את חשיבותה של העיר, שהיא קהלה עתיקה. אולם על פי היסודות ההיסטוריים שישנם לנו ועל פי מסורת אבות אין לבקש מבית-הקברות הזה את היסוד לקהלה עברית פה, כי בית הקברות הזה אינו הראשון בעיר, כמו שמוכח.

כנראה, היתה הקהלה העברית דק"ק בוטשאטש במקום אחר לגמרי, ועוד עד היום ישנו בעיר רחוב אחד, הנקרא בפי כל בשם "שוהל-גאס"⁶, אף-על-פי שאין בו אף סימן של יהדות ויהודים. ואדרבה כשיהודי רוצה להתפרד קצת מאחיו, שוכר לו בית בסמטא זו. אבל כפי שאומרים היה פה בית-הכנסת גדול, ודורשי רשומות החליטו, כי במקום שעומד כעת בית-הכנסיה שלהם, באותו מקום עמד בית-הכנסת הגדול של היהודים. כי קיר נטוי עדיין נשאר מבית-הכנסת היהודי ובית-תפלתם נבנה עליו, ולגדל צערו של הקיר הזה, שחללו את קדושתו נכפפה קמתו.

בית-הכנסת הגדול, שיש לנו עתה, רחוק הוא מאותה "שוהל-גאס". הוא נבנה על פי אותו האופן, שנבנה בית-הכנסיה שלהם, וכפי שאומרים בנה אותם בנאי אחד. הבנאי הזה בנה גם את בית-מועצות העיר,⁷ הבנוי אבני שיש ופסלים נהדרים לו. ואותם הפסלים ידועים קצת בין אנשי העירות הקטנות, הסמוכות לבוטשאטש, ולפעמים כשהיה בן עירה נוסע לבוטשאטש ושב למקומו, היו שואלים אותו מכיריו מיד תיכף לנתינת שלום: מה שלומם של פסלי בית המועצות?

ודומה לכל האגדות המתהלכות בקהלות אחרות, יספרו גם בעירנו, כי לאחר שעשה הבנאי את כל אלה, בשעה שהשלים את כל עבודתו ונפטר ממעשיו, העלהו הפריץ על ראש המגדל ומשם השליכהו ארצה, כדי שלא יבנה עוד בנין כזה באיזה מקום אחר.

בין כך יבין כך נראה, שרחוב-היהודים בבוטשאטש היה במקום אחר, באותו מקום, הנקרא היום "שוהל-גאס", ומפני הרבה דברים אפשר להחליט כן, באשר, כפי שידוע לנו, כשהיו בונים עיר, היו בונים אותה סמוך למים ולא רחוק מן הארמון.

והקהלה העברית בבוטשאטש לא היתה, כפי שאפשר להחליט, חשובה בין שאר היהודים ואינה נודעת כלל ביניהם, כי בספריהם של הגאונים אנו מוצאים: "בוטשאטש הסמוך ליאזלאביץ"⁸. ויזלוביץ היא עיר קטנה מאוד. גם נמצא בשאלות-ותשובות של איזה גדול כתוב: "בוטשאטש הסמוך לבאריש"⁹. ובאריש היא עירה כל-כך קטנה, שיצאה זה שנים אחדות מחזקת כפר.

בוטשאטש נודעת לעיר זה כשמונה מאות שנה, ובעבי היער נמצא בית מנזר הרוס, שלפני שש מאות שנה ישבו שם נזירים ונהרגו בימי מלחמת התתרים עם הפולנים¹⁰, כשהתחבאו שמה הנזירים מפני חרב השודד, הראתה "צוענית" אחת להתתרים את מקומם, ויהרגו אותם התתרים ולא השאירו מהם אף-אחד. ועד היום יכולים לראות על סף בית המנזר עשבים אדומים גדולים שמה ... האדומים מדמי הנזרים שנשפך.

עד היום נשארו החומות הגבוהות ההרוסות והנחרבות של בית-מנזר זה, ומעין מים יוצא משם, שמימיו מפכים ונוזלים דרך היער.

ברחוב "שוהל-גאס" נמצא גם ארמונו של הפריץ הפולני, אבל הוא נהרס ונחרב בידי הפריץ עצמו, כי לזה הכריחו אותו התתרים, למען לא יהיה לפריץ ולאנשיו מקום להחבא בו, כאשר לא ירצה לשלם להם את המס הקצוב ששמו עליו התתרים, כי הרבה פעמים קרה שמנע את עצמו הפריץ לשלם את המס. שהתנו עמו התתרים, או באו הרבה מהם לבוטשאטש, ויעקרו יערות ויכסו בעצים את המים, ויעשו מהם כמין גשר, למען יהיה להם על מה להשען. וכשעלו ההרה וכשהגיעו אל הארמון, מקום משכן הפריץ, השליכו המתחבאים שמה דוחן רותח על ראשי התתרים, עד שהיו התתרים מוכרחים לברוח משם.

ופעם אחת כשגברו התתרים על הפולנים, עשו עמהם שלום בתנאי, כי הפולנים בעצמם יהרסו ויחרבו את מצודתם, למען לא יהיה להם עוד על מה להשען ולא ימרדו עוד. ושלום זה נקרא בדברי ימי פולין בשם "שלום של בוז". ועד היום עומדת אלה מחוץ לעיר, מוקפת קרשים, ושם מונחים בארגז-ברזל דברי השלום והברית¹¹. וסח לי טבח זקן בשם אביו, שמת כבן תשעים שנה, כי הוא, היינו האב, זוכר, כי בקצה ההר, אשר הארמון הנהרס עומד, עמדו שתי מצבות עבריות, אבל המים שגברו עקרו אותן ממקומן.

"וחשובי למלכות", היינו דלטור¹² בארמון הגרף הזקן, ספר לי, כי הוא בעצמו שמע, מה שהקריאו בבית הגרף מתוך פנקס ישן: "כעת מותר ליהודי לבוא לכאן", ובראש הדברים נרשם המקום שאצל הארמון.

אצל הקהלה העברית לא נשאר שום פנקס, ואין אנו יודעים שום דבר ברור, רק מפי השמועה, למשל אין אנו יודעים איזה רב "כהן פאר" בק"ק בוטשאטש לפני הרב ר' צבי הירשלי בעל ספר "נטע שעשועים"¹³, חותנו של ה"צדיק". אמנם הזקנים שבדור מספרים, כי הם בעצמם ראו חותם של רב, שחתם בפנקס על גביית-עדות כדבר "מקומות" בבית-הכנסת הגדול, והוא חתם "אברם הוא אברהם".

גם על אדות הרב הזה אין יודעים יותר, כי על שדה קברות היהודים פה איננו קבור, ובכפרים לא יזכר שמו. אולי נכתב קצת אדותיו בפנקס, אבל הפנקס נשרף בשרפה הגדולה¹⁴, שהיתה זה יותר משלשים שנה. או אולי נשרף באשמת "פרנסי-הדור", מנהיגי הקהלה, שלא רצו שיעמדו מתוך הפנקס על מעשיהם-המגונים והמכוערים, אשר מקצתם שמענו "איש מפי איש".

אמנם כהקדמת הספר "זכרון דברים" מזכיר המתבר איזה רב בשם ר' אליהו, שהיה גם רב בזלוטשוב¹⁵, אבל אינו אומר כלום, מתי חי ואם היה קודם בבוטשאטש ואח"כ בזלוטשוב או להפך. העיר בוטשאטש היתה אמנם עיר מלאה חכמים, כאשר יזכיר הרב ר' פנחס אליהו בעל "ספר הברית"¹⁶ בהקדמת ספרו.

הוא היה בבוטשאטש איזה זמן, ויהלל את העיר ... את הלמדנים ובעלי תורה שמה. גם בעל "פני יהושע"¹⁷ דר פה איזה זמן ברחוב מעפש, והרחוב נקרא לכך לכל בשם "רחוב הזהב".

באותו רחוב גופא דר גם הגאון ר' משלם מפרסבורג¹⁸, מחבר הספר "אגרא רמה", מי שהיה רב בפרשבורג לפני ר' משה סופר. והגאון בעל "חתם-סופר" הספידו, וההספד נדפס בסוף ספר "חתם סופר".

בבוטשאטש היו מספרים על דבר בוא ר' משלם הנ"ל לעירנו, כי אביו שהיה דר בכפר הסמוך לעירנו, היה יהודי פשוט, והוא הכניס את בנו זה אל העיר, כדי שילמד תורה, והרבה עסק בתורה, עד "שיצאו מוניטין שלו בעולם". אומרים גם, כי אביו [של] ר' משלם נטמן בשדה-הקברות בבוטשאטש, אבל אין אנו יודעים היכן היא קבור.

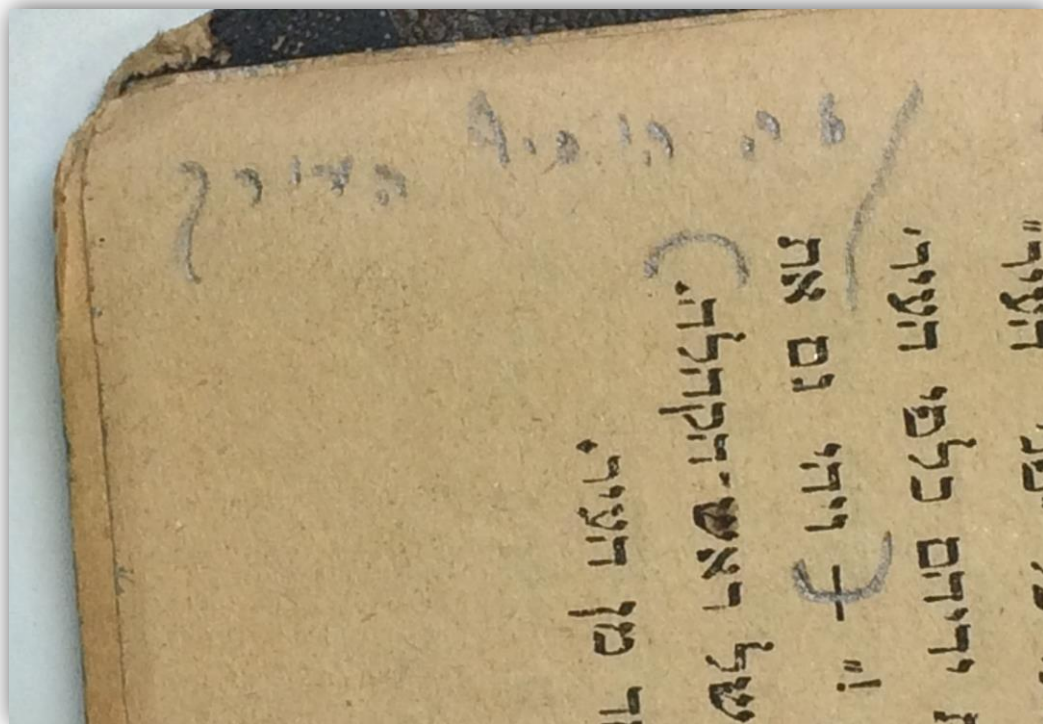
חברת חסידים נתיסדה בבוטשאטש עוד לפני הצדיק ר' אברהם דוד זצלה"ה¹⁹, מחבר ספרים נודעים לשם בספרות התלמודית אשר צוה לאמר בפרשת קטרת: **הקשט** או **אולי הקשט**, כי לא ידע אם יש לקרא "הקשט" בשין ימנית או "הקשט" בשין שמאלית, ובשביל שלא רצה לחייב את "שונאיהם של ישראל" כליה, כי המחסר אחת מכל סמניה חייב מיתה, כן גם יתחייב בנפשו הקורא שם אחד מן הסמנים שלא כהוגן, לפיכך התקין לאמר: "הקשט ואולי הקשט"²⁰. כעשרה אנשים חסידים התפרדו מן התפילה היהודית, ויבנו במה עלצמם, עשו להם "מנין" של חסידים, וגם הביאו להם הנה איזה רבי אבל התקיפים שבעיר גרשו אותו מן העיר בבוז. והחסידים-שטובעל²¹ נשאר עד היום הזה בשם "לצים-שיוליכעל"²².

אחד מן המיסדים את החסידות בבוטשאטש היה גדול גם בתורה, אביו של האיש יעקעלע, אשר נתלה אח"כ במצות ראש הקהלה.²³

יעקעלע זה, בן החסיד הראשון שבעיר, נהרג לפני שמונים²⁴ ושתים שנה באשמת גנבה, שחשדוהו ובשעה שהעלוהו לגרדום, אמר לו הפקיד, שהיה יהודי מומר מטשרנוביץ²⁵: "תן תודה בשם אלהי ישראל"²⁶ והוא הודה על הרבה ממעשיו, אבל על אדות הגנבה אמר, כי אינו חייב כלום. וגם רגע אחד בטרם כרכו את צוארו בחבל אמר כי העון הזה לא נמצא בו.

ובאמת נהרג האיש הזה מפני חמת ראש-הקהל שהיתה לו טינא עליו, ויתירא ממנו. וימים אחדים אחר שנתלה, באה פקודת הקיסר, לפטרו מכל ענש, אבל כבר היה הדבר אחר למעשה. ובאותו יום שהוציאו את יעקעלע לגרדום, נסעו כל "בני העיר" מן העיר ויתהלכו בבכיה בשדות וביערים, ויפרשו את ידיהם כלפי העיר, ויאמרו: "ידינו לא שפכו את הדם הזה!"²⁷ – [ויהי נס את נפשם, להביא "עגלה ערופה", אלא שיראו את חמתו של ראש-הקהל].²⁸

- "עיר המתים" הופיע בעיתון "העת", מס' 19 (לכוב, יום ה' פרשת ויקרא, כ"ח אדר תרס"ז, 14.3.1907), עמ' 2-5, חתום ע"י "אחד מן העיר" (הוא שמואל יוסף טשאטשקיס, הוא ש"י עגנון).
- ¹ כבר נשאלה שאלת-תשובה / שו"ת חסד לאברהם, חלק יו"ד סי' קז-קי, לרב אברהם תאומים (1814-68) רב בבוטשאטש מ1853 ועד מותו. 3 שנים לפני פרסומו של "עיר המתים" עגנון כתב בעיתון "המצפה" (10.6.1904, עמ' 4): "בוטשאטש. בשבוע שעבר חפרו בעירנו ומצאו עצמות שלשה גופים טמונים בסיד. אומרים, כי הן מתים מימי 'המות השחורה'."
- ² עובר-אורח ששמו היה חיים / התגלגל לסיפור "חופת דודים" (על כפות המנעול").
- ³ השליך אותם "הפריץ" אל המים / התגלגל לסיפור "במצולות" ("אלו ואלו"), "סיפור פשוט" ועוד.
- ⁴ האותיות בולטות, והקריאה קשה לזכרון / מסכת הוריות דף יג ע"ב: קריאת הכתב מעל גבי המצבה גורמת לשכחה. האריז"ל מגביל אותו למקרה של כתב בולט, ולא אותיות חרותות (שער המצווה, ואתחנן 13).
- ⁵ אם הת' שיכת למלת "שנת" או לצ"א / ז"א שנת 1331 או 1731. באותה כתבה קצרה ב"המצפה" (הע' 1 למעלה) כתב עגנון: "בשדה הקברות מצאתי מצבה עתיקה טבועה באדמה משנת צ"א (?)."
- ⁶ שוהל-גאס / סמטת בית הכנסת.
- ⁷ בית-מועצות העיר / הבנין המפואר שנבנה ב1751 ועדיין עומד על תילו מתואר בעשרות מקמוות בכתבי עגנון. סיפור הריגת הבנאי הורחב ב"בית המועצות הגדול" ("עיר ומלואה").
- ⁸ יאזלאביץ / או: יאזלובייץ, בפולנית: Jazłowiec, עיירה כ-16 ק"מ דרומית לבוטשאטש.
- ⁹ באריש / Barysz, עיירה כ-14 ק"מ דרום-מערבית לבוטשאטש.
- ¹⁰ מלחמת התתרים עם הפולנים / 1666-71.
- ¹¹ שלום של בוז / הסכם השלום שסיים את שלב הראשון של המלחמה בין האיחוד הפולני-ליטאי והאמפריה העות'מאנית, נחתם בבוטשאטש ב17.10.1672.
- ¹² דְּלִטְוֹר / מלשין.
- ¹³ ר' צבי הירשלי / הרב צבי הירש בן יעקב קרא (1740-1814). רב בבוטשאטש מ1794 ועד מותו.
- ¹⁴ בשרפה הגדולה / 1865.
- ¹⁵ זלטשוב / Złoczów, עיר כ-110 ק"מ צפון-מערבית לבוטשאטש.
- ¹⁶ בעל "ספר הברית" / הרב פנחס אליהו הורביץ (1765-1821), רב ומקובל, מתלמידיו של ר' חיים מוולז'ין. התגורר מספר שנים בבוטשאטש, שם התחיל לכתוב ספרו רחב-יריעה בעניני מוסר ומחשבה.
- ¹⁷ פני יהושע / הרב יעקב יהושע פֶּלֶק (1680-1756), רבן של לכוב, ברלין ופרנקפורט-על-המיין. התגורר בבוטשאטש בשנים 1720-30. תיאור ביתו בבוטשאטש נמצא ב"אור התורה" ("עיר ומלואה").
- ¹⁸ ר' משלם מפרסבורג / הרב משולם איגרא (נולד בבוטשאטש ב1752), שירת מספר שנים בעיר, עד ל1794 כשעקר לפרסבורג שבהונגריה (סיבת עזיבתו מסופר ב"הנעלם" וב"איגרא רמה" ("עיר ומלואה"). סיפור חייו של הרב משולם אינו תואם את המסופר ע"י עגנון כאן: הוא נולד בבוטשאטש, התייתם בגיל צעיר וגדל אצל סבו הרב אפרים פישל אבדק"ק בקאלאמעא.
- ¹⁹ הצדיק / אברהם דוד בן אשר וואהרמן (1771-1840) המכונה "הצדיק מבוטשאטש". רב בבוטשאטש מ1814 ועד מותו.
- ²⁰ "הקשט ואולי הקשט" / ברכת אברהם (קאלאמעא, תרמ"ח), דף ג ע"ב.
- ²¹ החסידים-שטובעל / בית התפילה של החסידים.
- ²² לצים-שיוליכעל / בית הכנסת הקטן של הליצינים (שם גנאי לחסידים).
- ²³ יעקעלע / השווה לשני נוסחי הסיפור "יעקילי" המופיעים ב"עיר ומלואה".
- ²⁴ נהרג לפני שמונים / בשנת 1825.
- ²⁵ טשרנוביץ / עיר מחוז כ-125 ק"מ דרום-מזרחית לבוטשאטש.
- ²⁶ תן תודה בשם אלהי ישראל / השווה ליהושע ז, יט, ועי' סנהדרין דף מג ע"ב.
- ²⁷ ידינו לא שפכו את הדם הזה / דברי זקני העיר בטקס עגלה ערופה, דברים כא, ז.
- ²⁸ ויהי נס את נפשם... / בגליון "העת" הנמצא בארכיון עגנון בספריה הלאומית עגנון סימן את המשפט האחרון בסוגריים ורשם בעיפרון "זה הוסיף העורך!" (ראו בתמונה המצורפת).

"זה הוסיף העורך"